

І. В. ДОЛМАТОВ. КОНЦЕПЦІЯ «ПРИРОДНИХ КОРДОНІВ» ТА ЇЇ МОДЕРНІЗОВАНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Аналізуються різновиди теорії природних кордонів, які виправдували порушення територіальної цілісності держав. Обґрунтовується штучний характер утворення більшості сучасних кордонів, що вимагає досконалої міжнародно-правової бази встановлення політичних кордонів.

Ключові слова: *природні кордони, політичні кордони, територіальна цілісність держави, державний простір, державний кордон.*

Анализируются разновидности теории природных границ, которые оправдывали нарушения территориальной целостности государств. Обосновывается искусственный характер образования большинства современных границ, что требует усовершенствованной разработки международно-правовой базы относительно установления политических границ.

Ключевые слова: *искусственные границы, политические границы, территориальная целостность государства, государственное пространство, государственная граница.*

The varieties of theory of natural frontier which justified violations of territorial integrity of the states are analyses in the article. Artificial character of formation of majority of modern frontier is grounded, that requires the improved development of international-justice base in relation to establishment of political boundary.

Key words: *artificial frontier, political frontier, territorial integrity of the state, state space, state boundary.*

Концепція «природних кордонів», що покликана виправдати порушення територіальної цілісності держав необхідністю їх «природного розвитку», захисту «життєвих інтересів» і «власної» території певного народу, виникла наприкінці XIX ст. і була представлена у органіцистській теорії Фрідріха Ратцеля в роботі «Законои просторового росту держав». Популярністю користувалася теза Ф. Ратцеля про неправомірність принципу непорушності кордонів, який суперечить природним процесам розвитку держави як організму, що має коріння в просторі, з якого черпає життєву енергію¹.

Різновидом теорії природних кордонів можна вважати обґрунтування необхідності максимально повного збігу між державними й етнічними кордонами. Цей погляд протримався значно довше, і на ньому ґрунтувалася територіальна перебудова Європи після обох світових воєн, у тому числі пов'язане з масовими переселеннями людей і цілих етнічних груп.

Політична лімологія зштовхнулася з очевидним методологічним конфліктом, який обумовлений існуванням уявлення про те, що «справедливість» політичних кордонів обумовлюється їх відповідністю природним, господарським і соціальним рубежам. З одного боку, політична практика довела, що таке уявлення призводить до загострення політичного конфлікту, перетворюючи локальну кризу в глобальну. А лімологія, у випадку визнання такої тези, перетворюється у системний виклад обґрунтувань територіальної чи культурно-політичної експансії. З

© ДОЛМАТОВ Іван Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія»

іншого боку, на захист природних рубежів як політичних, висловлюються сучасні автори, які наголошують на надійності таких кордонів, що обумовлено перешкодами в їх подоланні, дешевизною оформлення, легкістю демаркації і, головне, вони принципово постійні, з погляду природного руху етно– і соціогенезу.

Прагнення обґрунтувати різноманітні форми культурно-політичної експансії, контроль над новими територіями та інокультурними просторами, що стають складовими елементами держави, призводить до появи модернізованих інтерпретацій класичної концепції «природних кордонів». Так, концепція «життєвого простору» перетворена в доктрину «безпечних кордонів», а пізніше в доктрину «стратегічного виправлення кордонів».

Наприклад, правлячі кола Ізраїлю для виправдання експансії відносно територій арабських країн користуються концепцією «стратегічного забезпечення кордонів». Прихильники теорії «безпечних» кордонів доводять, що Ізраїлю необхідні безпечні, постійні, визнані кордони, а не такі, що передбачені в резолюції ГА ООН № 181 від 29 листопада 1947 р. Так, І. Блом, кваліфікує право держави створювати безпечні кордони, як різновид концепції «природних і стратегічних кордонів». Виходячи з цього, він виправдовує порушення територіальної цілісності арабських держав з боку Ізраїлю, піддаючи сумніву резолюцію Ради безпеки ООН № 242 від 22 листопада 1967 р.

Втілення теорії «природних кордонів» представлено вимогою представників Греції про передачу значної частини Болгарської території, мотивованою «стратегічними розуміннями виправлення кордонів». У дійсності ж мова йде не про виправлення, а про передачу значної частини території Болгарії під юрисдикцію Греції.

Концепція «природних кордонів» прагне поставити національні інтереси вище за все, навіть якщо вони суперечать п. 4 ст. 2 Статуту ООН. Кінцевою метою цієї концепції залишається виправдання територіальних амбіцій держави, що прагне стати «Великою» у межах природних максимальних рубежів – континентальних кордонів, де початковою просторовою основою повинно бути не менш як 5 млн. кв. км, за визначенням Ф. Ратцеля².

Модернізованою, «латентною» формою теорії «природних кордонів» постав мондіалістський підхід, який пропонував злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з установленням Світового уряду при знищенні расових, етнічних, релігійних, національних і культурних кордонів. Це антипод державності – найбільш аргументоване заперечення ідеї державного суверенітету. Це проект глобальної інтеграції – створення політичного Цілого без бар'єрних кордонів з єдиним правовим, політичним, соціально-економічним режимом. Це проект реалізації ідеї світового громадянства, космополітизму, що «має об'єктивне підґрунтя»³.

Проект «світового уряду» як концепція знаходиться в протиріччі з геополітикою як наукою, що доводить неминучість планетарного дуалізму, перманентність конфлікту протилежних цивілізаційних типів⁴.

Проте він є підтвердженням того, що лімологія, яка народжувалася на ґрунті географічного детермінізму, вже перетнула традиційні уявлення щодо планетарного устрою світу та зіткнулася з проблематикою іншого рівня: процесами політичної суверенізації, які актуалізували значення кордонів. Проблема обґрунтування статусу територіально-політичної системи та її кордонів через якісні характеристики наявного суверенітету в умовах політичних процесів макрорівня

віддзеркалює глобальну тенденцію співіснування процесів інтеграції та дезінтеграції. Глобальний інтеграційний процес обумовлює нівелювання державних кордонів, а відтак призводить до внутрішньодержавної дезінтеграції та до розпаду територіально-політичних систем. Натомість, процес суверенізації активізує внутрішньодержавну інтеграцію, яка супроводжується встановленням політичних кордонів.

Серед організацій, що розвивають ідеї мондіалізму і проект «світового уряду», дослідники називають: Раду міжнародних відносин, Тресторонню Комісію, Більдерберзький клуб та неурядові організації, такі як Римський клуб. Український дослідник М. Сенченко відзначає, що мондіалістська теорія конвергенції була основою Перебудови в СРСР, якою «керували» засновники Тресторонньої комісії – Генрі Кісінджер, Жорж Бертруан та ін.⁵ Представник світового бізнесу, голова Фонду Відкритого Суспільства Дж. Сорос використовує філії Фонду як механізми нав'язування політичного курсу, ведення економічних воєн і створення вільного економічного простору, безпечного для міжнародної капіталістичної системи⁶.

Першою в СРСР спробою досягнути мондіалізм став виступ радника М. Горбачова – Г. Шахназарова, який у статті «Світове співтовариство – кероване» заявив про те, що суверенітет національної держави є наріжним каменем світового порядку, установлюваного за схемами американського імперіалізму⁷. Однак, нові тенденції глобалізації не викликали відповідного наукового і суспільного інтересу у зв'язку зі своєю віртуальністю, відсутністю прямих форм обмеження суверенітету. Натомість, глобалізація розглядається як процес і об'єктивний результат науково-технічного розвитку, процесу стандартизації. Осмислення її аналіз цього процесу взяла на себе «світосистемна теорія», що оформилася в 60-і роки ХХ ст.

Світосистемна теорія користується визначенням світу як утворення з єдиним поділом праці між територіями, що вишиковуються в «товарні ланцюги» у єдиному для всіх напрямку – до ядра світосистеми – «зони, що здобуває прибуток». «Осьовий поділ» праці між центром і периферією світу нівелює роль держави, її незалежних політичних структур, політичних кордонів. Згодом держава відмирає, а територія її колишньої юрисдикції починає функціонувати відповідно до вимог міждержавної системи світоєкономіки⁸.

У силу нейтральності всіх територіальних кордонів, індустріальна світоєкономіка володіє властивістю універсалізації, здатністю підтримувати взаємодії в господарській сфері різних країн, культур, регіонів, континентів.

Так, поняття «кордони» взагалі витискується з політичного життя в економічну сферу, і використовується при позначенні кордону між центром – «вже капіталізмом» і периферією – «ще не капіталізмом». Іноді поняття «кордон» виникає при виділенні напівпериферії, що знаходиться в процесі капіталізації, і віддзеркалює конфлікти та динаміку світової капіталістичної системи. У світосистемних теоріях І. Валерстайна, Б. Джилса, Д. Уілкінсона, К. Чейза периферія виступає «каналом» мобільності для країн, що прагнуть перейти з периферії в центр, транснаціональним коридором між комунікаційними вузлами капіталістичної мережі⁹.

Відтак, проблема політичних кордонів і сам концепт кордону виявилися об'єктом нових напрямків наукових досліджень. Наприклад, в теорії цивілізацій, які розроблялись Ш. Ейзенштадтом, В. Цимбурським, і в геоісторії Ф. Броделя. Суміжні галузі знання виявили проблему поєднання історико-культурних, політи-

ко-географічних, економіко-господарських образів державних кордонів. У структурному відношенні образи кордонів являють особливий простір-час, у якому часові і просторові параметри з'єднані.

Створення методів аналізу політичного простору, способів осмислення контактності прикордонних просторів є міждисциплінарним завданням суспільних наук. Історичні дослідження простору мають дуже нерозвинений понятійний апарат і методи якісного аналізу. В економічних і соціальних дослідженнях просторового розвитку, навпроти, переважають кількісні показники ареалів, відсуваючи проблеми політичного районування. Не можна звести визначення контактних зон і до адміністративно-правової приналежності, тому що реальне життя не збігається у своєму плінні з юридичними схемами. Тому найбільшу користь для збагачення методики дослідження сучасного суспільного простору дає політологічний аналіз.

Тематичне взаємопроникнення з проблем становлення і трансформації політичних кордонів властиво багатьом наукам та науковим напрямкам: міжнародному праву (формування державних територій; міждержавне розмежування і встановлення державних кордонів; територіальні аспекти діяльності військово-політичних блоків); державному праву (адміністративно-територіальний устрій; співвідношення центральних і місцевих органів влади); історії (територіальні особливості історико-культурних кордонів); соціально-економічній і політичній географії.

Аналізу соціокультурної природи кордону присвячені праці Ф. Броделя, Н. Данилевського, Б. Єрасова, Ш. Ейзенштадта, М. Ісаєва, Л. Мечникова, А. Неклеса, С. Семенова, Ф. Тернера, А. Тойнбі, О. Шпенглера, Е. Шілза та ін.

Політичний кордон як результат політичної еволюції територіального розвитку акторів міжнародного відносин розглядають прихильники історичного підходу. Отже, праці М. Арунової, Н. Д'якова, В. Загоровського, І. Костюшко, Л. Кулагіна, В. Кучкіна, М. Любавського, В. Савченко, М. Чепелкіна, О. Шумілова та ін. надають можливість для виокремлення спільних типологічних рис державних кордонів залежно від історичних особливостей їх формування.

Лімополітичний підхід включає методи політичного аналізу географічного простору, які надають змогу співвідносити взаємовплив природних та штучних елементів в сучасних політичних кордонах. В рамках цього підходу сформувався більшість сучасних класифікаційних схем щодо типів кордонів. До робіт цього напрямку належать праці Д. Арманда, О. Вітківського, Ж. Готмана, А. Колчева, В. Колосова, М. Міроненка, Л. Муравьова, В. Самаркіна, Л. Смирнягіна, Г. Ситнясько, В. Шувалова та ін.

Особливості гео економічної ролі та статусу кордонів з позицій світо системного аналізу, внутрішньодержавного та регіонально-адміністративного розвитку досліджувалися такими вченими як: В. Андрушко, М. Багров, О. Бей, І. Валерстайн, К. Гілб, В. Дергачев, Д. Златопольський, Е. Кочетов, М. Мелко, В. Рудометов, Р. Робертсон, П. Савона, С. Соколенко, Т. Холл. Кордон розглядається як індикатор гео економічного розвитку, що фіксує різницю економічних потенціалів окремих територій, створює підґрунтя політичних процесів як суб-, так і макро-регіональної структури міжнародних відносин.

Якщо всі вищезгадані підходи розглядають кордон як об'єкт суспільно-політичного та правового процесу, то в якості суб'єкту він вперше постає в геополітиці. Саме геополітика надає повшток до аналізу кордону як до органічного системного явища, яке вміщує питання характеристик статичного територіально-

го утворення, його просторового усвідомлення, принципів розвитку та територіального взаємовпливу. Класичні геополітичні схеми представлені в працях німецької (Ф. Ратцеля, Р. Челена, К. Хаусхофера), англо-американської (Н. Спикмена, А. Ролінгса, Х. Макіндера, А. Мехена) та російської (П. Семенова-Тянь-Шанського, П. Савицького, Л. Гумільова) шкіл.

Сучасний розвиток політологічних досліджень, що обумовлений актуалізацією політичних процесів в регіонах, представлений роботами Зб. Бжезинського, К. Гаджієва, В. Дергачова, Д. Доленко, М. Дугіна, Д. Замятіна, М. Ільїна, Л. Казарян, Ю. Канигіна, С. Коена, С. Ларсен, С. Лурьє, А. Никифорова, І. Прохоренко, Ф. Рудича, Ю. Тіхомірова, В. Тішкова, П. Чернова, Г. Шахназарова та ін.

Інтенсивність політичних трансформацій, що відбуваються на теренах інтегрованих просторів (євразійського, європейського, азійсько-тихоокеанського, латиноамериканського та ін.) демонструє форму послідовного вирішення питання. Сучасна інтеграція передбачає делегування політичними суб'єктами частини власного суверенітету наддержавним утворенням, функцією яких є забезпечення транскордонного співробітництва, що частково втілює ідею постсуверенного розвитку.

Найбільш розробленою є проблема політичного розвитку Європейського макрорегіону, що обумовлено інтенсивністю інтеграційних процесів. Сучасне розуміння політичного кордону цілком збігається з Європейським усвідомленням його як інструмента політичних відносин, що абсолютизує його штучність та нівелює природність. Практичне значення політичного кордону підкреслюють сучасні дослідження Д. Гомьєн, В. Горбатенка, В. Горбуліна, В. Гусакова, Є. Кіш, В. Литвина, А. Пендзівола, В. Похвальського, В. Ткачук, Б. Топорніна, С. Федуняк, В. Фісанова, В. Череванем щодо транскордонного розвитку єврорегіонів.

Штучний характер утворення більшості сучасних кордонів вимагає досконалої розробленості міжнародно-правової бази щодо встановлення політичних кордонів. Правовий аспект політичної лімології представлений широким колом монографічних праць С. Бабуріна, Ю. Барсєгова, І. Березовського, І. Бліщенко, І. Блюнчлі, І. Дмитріченко, М. Дмитрієнко, Б. Кліменко, І. Кузьменко, Ф. Кожевнікова, С. Котляревського, А. Ладигенського, С. Романенко, Н. Ушакової, Л. Шалланд.

Гострим залишається питання правового забезпечення самовизначення політичних утворень і збереження принципу непорушності державних кордонів. Актуальність цього питання віддзеркалена в багатоманітні авторських досліджень зарубіжних та вітчизняних вчених щодо співвідношення принципів визначення правового статусу територіально-політичного суб'єкту: самовизначення та суверенітету. Сучасні погляди науковців на цю проблему представлені в працях А. Абашідзе, О. Білого, О. Бей, І. Бліщенко, Л. Волової, В. Гець, Г. Грушкіна, Д. Доленко, Н. Лазар, Ю. Новопашина, А. Порк, І. Трайніна, В. Тішкова, М. Ушакова, С. Чешко, Р. Шпорлюка та ін. Не менш досліджувано ця проблема є у працях зарубіжних вчених – Ф. Барта, Е. Гелнера, Ж. Готмана, Г. Кона, А. Лейпхарта, О. Мотиль, А. Оркен, Е. Сміта, В. Тернера, Д. Челелі, Р. Хартшорна та ін.

Різноманіттю сфер проявів прикордонної проблематики протистойть фактична бідність літератури, у якій виділяються лише деякі наукові дослідження про політичні кордони, що сьогодні утворюють систему «протолімополітичних» уявлень. Після Другої світової війни дослідницькі напрямки, що виходили з визнання прямого та абсолютного впливу просторового чинника на політичний процес, були

дискредитовані, і проблема кордонів фактично залишилася персоною «нон грата».

З часом перестав бути домінуючим концепт «природні кордони», це відбулося в наслідок підвищення рівня наукових знань, технічних можливостей і промислових потужностей, зміни потреб у сировині, у засобах повідомлення, у нових умовах розселення людей. Науково-теоретичні константи про природні основи політичних кордонів і про природну експансію ставали відносними, хоча раніше сприймалися як абсолютно вичерпні. Згодом виявився перебореним і принцип географічного детермінізму, що пророкував соціальній системі абсолютну залежність від географічних чинників. Значний удар по теорії «природних кордонів» був нанесений визнанням і конвенційним закріпленням недоторканності державної території і непорушності державних кордонів в якості самостійних принципів політико-правового процесу.

1. *Ратцель Ф.* Народоведение (Антропогеография) // Классика геополитики. XIX век. – М., 2003. – С. 53-182. 2. Там же. 3. *Бабурин С.Н.* Территория государства: правовые и геополитические проблемы. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – С. 296. 4. *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством. – М.: «АРКТОГЕЯ–центр», 1999. – С. 709. 5. *Сенченко М. І.* Латентні структури світової політики. – К.: МАУП, 2003. – С. 94. 6. *Воронин А., Крылова Н.* Актер театра военных действий // Венчурный мир. – № 4, – 2003. – С. 19-20. 7. *Шахназаров Г. Х.* Куда идет человечество (Критические очерки немарксистских концепций будущего). – М.: Мысль, 1985. – С. 178. 8. *Валлерстайн И.* Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – СПб.: Галатhea, 2001. – 32 с. 9. *Ерасов Б.С.* Цивилизационные и мировые системы. Основные принципы миросистемного анализа // Сравнительное изучение цивилизаций. – М.: Аспект-пресс, 1999. – С. 521-537.